

Frihetsbegreppet behövs i arbetslivsforskningen

Jonas Axelsson

I denna debattartikel pekar jag på frihetsbegreppet som underutnyttjat i arbetslivsforskningen. Gunnar C. Aakvaags hittills relativt oanvända frihetstypologi är en intressant ingång till frihetstematiken, och i artikeln presenterar jag centrala delar av hans resonemang. I samband med presentationen ”provkors” också frihetstypologin mot Robert Blauners klassiska frihetsdiskussion.

Nyckelord: frihet, Aakvaag, Blauner

Frihet är ett begrepp som till viss del förekommer inom arbetslivsforskning (Blauner 1964, Ezorsky 2007), men det kunde användas betydligt mer. Intressant nog finns det vissa tecken på att frihetsbegreppet håller på att upptäckas. I en nyutkommen avhandling förekommer till exempel frihet som kontrastbegrepp till alienation (Alfonsson 2020, kap. 15), och i skrivande stund har tidskriften *Human Relations* (2020) ett *call* ute där man vill ha artiklar på temat frihet för ett specialnummer som skall komma under 2022. Något kanske alltså är på väg att hända, men oavsett detta är näraliggande begrepp som autonomi och kontroll avsevärt mer använda (kända exempel: Karasek & Theorell 1990, Trist & Bamforth 1951), och i många fall överlappar de troligen så mycket med frihetsbegreppet, att detta sistnämnda begrepp inte skulle tillföra mycket. Men i vissa fall går nyanser i analyserna förlorade för att inte begreppet frihet används. Det finns ett idéhistoriskt djup och tvärvetenskapliga möjligheter i frihetsbegreppet, som inte på motsvarande sätt finns i begreppen autonomi och kontroll.

Jag vill i denna artikel ge ett förslag på hur man i arbetslivsforskningen kan börja ta sig an

FÖRFATTARE

Jonas Axelsson, Fil dr Arbetsvetenskap, Karlstads universitet, jonas.axelsson@kau.se

Tack till Jan Ch Karlsson och Magnus Sverke för kommentarer på artikeln.

frihetsbegreppet. Mitt tips på entré till frihetsdiskussionen är den norske sociologen Gunnar C. Aakvaags (2013) originella och fruktbara bok om frihet i ett sociologiskt perspektiv, som knappast har fått den uppmärksamhet som den förtjänar. Arbetslivsforskning är ett område där Aakvaags bok, och framför allt hans frihetstypologi, skulle kunna komma till användning. Men även om Aakvaag täcker in mycket så finns avgörande luckor – bland annat uppmärksammas inte den diskussion om frihet som finns i den amerikanske sociologen Robert Blauners (1964) klassiker *Alienation and freedom*. Det jag skall göra i denna artikel är, förutom att uppmärksamma Aakvaags bidrag som en ingång, det som den norske sociologen skulle ha gjort om boken hade varit ännu mer heltäckande – nämligen att översiktligt analysera Blauners frihetsdiskussion utifrån Aakvaags frihetstypologi. Att jag väljer just Blauners bidrag beror på att det är det mest kända exemplet på användning av frihetsbegreppet inom arbetslivsforskningen.

AAKVAAGS FRIHETSTYPOLOGI

Aakvaag har både en kärnfull definition av frihet och en diskussion om frihetens olika ”kategorier”. Om vi börjar med ”frihetens kärna” så kopplar Aakvaag frihet till handlingsbegreppet – frihet ses som en aspekt av handling. Själva definitionen av frihet lyder: ”Frihet är frånvaro (inkluderat övervinnande) av begränsningar när vi handlar.” (Aakvaag, 2013, s 44, emfas borttagen).

Aakvaag (2013, s 53-70) menar att det finns sex grundläggande frihetskategorier. Vi skall nu i tur och ordning gå igenom dessa.

- *Frånvaro av yttre begränsningar.* Frihet är att handla utan att möta yttre begränsningar. Detta är en mycket formell form av frihet som kan fyllas med olika innehåll. Begränsningar kan vara av olika slag. För fången är fängelset en yttre begränsning för handling; för den fattige kan bristen på pengar vara en begränsning; för den ensamme kan bristen på mänskliga kontakter vara ett hinder, et cetera.
- *Beslutsfrihet* – också här har vi en frihet som är mycket formell till sin karaktär; det handlar inte om innehåll i beslut. Hur som helst, att fatta medvetna beslut är en viktig form av frihet. Beslutsfriheten är nära kopplad till ansvar. En viktig del av att fatta egna beslut är just upplevelsen att det faktiskt är vi själva som fattar beslutet. Det är inte bara något ”som händer” inom oss.
- *Principstyrd självkontroll.* Frihet handlar också om att kunna kontrollera sig själv, och uppnå saker på lång sikt. Att alltid ge efter för ögonblickliga impulser gör det omöjligt att planera och utföra saker som är tålamodsprövande. ”Högre” ideal som man har behöver ofta premieras före ”lägre” begär, för att livet skall fungera.

- *Självförverkligande*. Om jag är fri kan jag också ”blomstra”; att förverkliga inneboende förmågor är en viktig del av friheten.
- *Kreativitet*. Människan är en kreativ varelse som ständigt gör nya upptäckter. Att hitta nya sätt att handla, lösa problem, producera, är en viktig del av att vara människa – och är också en aspekt av friheten.
- *Anarkistisk impulsivitet*. Människan behöver kontrollera sig, som nämndes ovan – men inte bara. I måttliga mängder behöver också människan ”släppa loss” – låta de ”lägre” drifterna tillfälligt dominera. Att supa sig full eller ägna sig åt erotiska äventyr skulle nog många beteckna som ett slags frihet, och detta är exempel på vad som ingår i kategorin anarkistisk impulsivitet.

Centrala delar av typologin summeras i *tabell 1*. I originalversionen presenteras det också vilka olika idéhistoriska rötter de olika frihetskategorierna har, samt hur kategorierna kan relateras till olika sociologiska inriktningar, men det har tagits bort från denna förenklade version.

Tabell 1 Aakvaags (2013, s 53) frihetstypologi i förenklad version.

Frihetskategori	Definition	Basdimension vid handling	Subjektiv erfarenhet
<i>Frånvaro av yttre begränsningar</i>	Att göra som man vill	Omforma ens omgivning	”Inget hindrade mig”
<i>Beslutsfrihet</i>	Att fatta beslut	Välja mål och medel	”Det var mitt beslut”
<i>Principstyrd självkontroll</i>	Att låta sig styras av sitt ”högre själv”	Kontroll över sig själv	”Jag klarade av att behärska mina impulser”
<i>Självförverkligande</i>	Att utveckla och förverkliga sin begåvning och självidentitet	Det handlande självet	”Jag var trogen mot mig själv när jag handlade”
<i>Kreativitet</i>	Att frigöra kapaciteten för nya handlingar	Problemlösning	”Jag gjorde något nytt och överskred tidigare begränsningar”
<i>Anarkistisk impulsivitet</i>	Att frigöra impulser från ”det högre självet” kontroll	Motivation från begär, drifter och impulser	”Det kändes befriande att släppa loss”

En invändning mot typologin, som också Aakvaag själv tar upp, är att den kan tyckas inkonsistent. Innehåller den inte motsatser inom sig själv? Särskilt ”principstyrd självkontroll” i relation till ”anarkistisk impulsivitet”. Visserligen handlar båda om att motverka begränsningar, om än med olika tidsperspektiv – den principstyrda självkontrollen handlar om att häva begränsningar på lång sikt, medan den anarkistiska impulsiviteten är inriktad på det omedelbara. Men trots detta tycks spännvidden mellan dessa kategorier vara enormt stor. Aakvaag ser dock inte detta som ett problem utan menar att konflikterna mellan olika frihetskate-

gorier är en väsentlig del i förståelsen av frihetens verklighet. ”Frihetens konflikter” är ett tema som han ägnar en hel del uppmärksamhet åt.

En del i Aakvaags resonemang, som kan vara intressant utifrån arbetslivsforskningen, är att han betonar kopplingarna mellan frihet och mänsklig *värdighet*. För värdighet är ju ett begrepp som fått alltmer utrymme inom arbetslivsforskning under senare decennier (se till exempel Bergman och Karlsson 2019, Bolton 2007, Hodson 2001, Karlsson 2012). Aakvaag är noga med att påpeka att frihet inte är synonymt med lycka. Frihet kan många gånger vara påfrestande och uppslitande – inte minst på grund av ”frihetens konflikter” (Aakvaag 2013, s 72-76). Om det inte finns givna band mellan frihet och lycka så är kopplingarna däremot desto starkare mellan frihet och värdighet. Ett värdigt liv fordrar frihet, menar Aakvaag. Alla de sex frihetskategorierna kan länkas till centrala dimensioner av värdighet (Aakvaag 2013, s 315-342).

Jag bedömer själv att Aakvaag opererar med för många frihetskategorier, även om en empirisk prövning bör fälla det egentliga utslaget om detta. Jag har inte problem med den stora spännvidden mellan principstyrd självkontroll och anarkistisk impulsivitet, men däremot med frihetskategorierna självförverkligande och kreativitet. Dessa begrepp kan stå på egna ben och det är inte självklart att inordna dem i ett frihetsresonemang.

BLAUNERS FRIHETSDISKUSSION

Medan Aakvaags modell är generell och är tänkt att kunna tillämpas på samhällets alla områden, är Blauners frihetsdiskussion relaterad till arbetsplatsen. En viktig likhet mellan Aakvaags och Blauners begreppsapparater är dock att frihet i bägge fallen tolkas som ett flerdimensionellt fenomen.

Begreppet frihet i sig självt definieras inte tydligt av Blauner men det framgår att han ser frihet och kontroll som näraliggande begrepp. Blauner (1964, s 16-22) skiljer i början av sin studie på sex olika arbetsrelaterade friheter. Den första är ”kontroll över arbetstakten” och innebär alltså att den arbetande själv kan avgöra hur lång tid olika arbetsmoment skall ta. Den andra är ”frihet från press” – och här kan det handla om alltifrån frihet från pressande krav från överordnade till frihet från press från den teknologiska utrustningen. Den tredje friheten är ”rörelsefrihet” och innebär att man har möjlighet att förflytta sig inom arbetsplatsen – man är alltså inte låst till en viss begränsad punkt. Den fjärde friheten är ”kontroll över kvantitet” – en frihet att avgöra hur mycket eller hur lite som skall produceras på arbetsplatsen. Den femte friheten är ”kontroll över kvalitet” – en frihet att avgöra hur bra eller dåligt det är som produceras. Slutligen tar Blauner upp ”frihet i val av teknologi” som skall väljas vid en specifik arbetsuppgift.

Förutom den relativt systematiska genomgången av olika friheter i början av boken finns andra skrivningar i boken som kompletterar Blauners syn på frihet. I förbigående tas det upp att detta att ”utveckla inre potential”, att ”uttrycka idiosynkratiska förmågor” och slutligen att ”ta ansvar och utöva beslutsfattande” är anknutet till frihet (Blauner 1964, s 183).

Blauner ställer upp frihet som motsats till alienation, och hans klassiska – och kontroversiella – resultat visar att om man jämför arbetsplatser med olika grader av teknologi så kan man finna en omvänd U-kurva gällande alienation. Liksom vad gäller begreppet frihet ser Blauner (1964, kap. 2) också alienation som flerdimensionell – han benämner alienation härvidlag som ett ”syndrom”. Centrala aspekter i alienation är enligt Blauner maktlöshet, meningslöshet, socialt främlingskap och självförfrämligande.

I hantverksmässig produktion, som kan ses som teknologiskt lågradig, är alienationen i stort sett frånvarande, menar Blauner. Sedan ökar alienationen drastiskt om vi övergår till tayloristisk produktion. Men om vi tar ännu ett steg mot det högteknologiska hållet, och ser på den automatiserade produktionen så blir alienationen i hög grad frånvarande återigen. Omvänd U-kurva, således, för utvecklingen för alienationen; men vänder vi på det hela så är frihetens utveckling U-formad: stor frihet i hantverksproduktion, liten frihet i tayloristisk produktion och stor frihet i automatiserad processproduktion.

ANALYS

Nu skall vi försöka att sortera in Blauners begrepp i Aakvaags typologi. Ibland kan det vara så att ett visst begrepp kan behöva kopplas till flera av Aakvaags kategorier – och den friheten tillåter vi oss.

Om vi börjar med Aakvaags begrepp ”frihet från yttre begränsningar” så kan Blauners begrepp ”frihet från press” samt ”rörelsefrihet” kopplas dit. Aakvaags kategori ”beslutsfrihet” är däremot den som tydligast kommer till uttryck i Blauners studie. Det som framt kallas för ”ta ansvar och utöva beslutsfattande” måste in i denna kategori, men också ”kontroll över arbetstakten”, ”kontroll över kvantitet”, ”kontroll över kvalitet” samt ”val av teknologi” – allt detta handlar ju om att fatta viktiga *beslut* rörande produktionen.

”Principstyrd självkontroll” finns inte se som frihetskategori i Blauners resonemang. Kan vi här se ett förgivettagande? Det är möjligt att detta att kontrollera sig själv ses som en implicit självklarhet när vi tänker på människors beteende på en arbetsplats.

Frihet som självförverkligande återfinns däremot i Blauners studie. ”Att utveckla inre potential” är naturligt att koppla dit, likaså detta att ”utveckla idiosynkratiska förmågor”.

Även frihet som kreativitet kan skönjas. Det finns en betydande dos av kreativitet i "kontroll över kvalitet" som tidigare har tagits upp. Att bedöma kvalitet torde i alla fall kräva betydligt mer kreativitet än att bedöma kvantitet i produktionen. Ett slags "kvalitativ analys" kan knappast gå helt med automatik. Även friheten att välja teknologi vill jag beteckna som anknuten till kreativitet. Det är en form av problemlösning – och detta är ju just en central del av kreativiteten enligt Aakvaag.

Slutligen har vi kategorin "anarkistisk impulsivitet", och denna kan inte återfinnas i Blauners studie. Kanske kan vi liksom gällande den principstyrda självkontrollen ana ett förgivettagande – men av ett rakt motsatt slag. När det gällde den principstyrda självkontrollen så kan man skönja ett förgivettagande om närvaro. Beträffande anarkistisk impulsivitet så kan man tänka sig ett förgivettagande om denna frihetskategoris frånvaro på arbetsplatsen. Vi tänker helt enkelt inte på arbetsplatsen som ett ställe där människor "släpper loss".

I Blauners studie tas alltså en rad olika dimensioner av frihet upp. Det som är "frihetens ytterligheter" – principstyrd självkontroll och anarkistisk impulsivitet – lämnas dock utanför hans diskussion.

AVSLUTNING

Frihet är ett begrepp som spelar stor roll på flera forskningsfält – så borde det vara inom arbetslivsforskningen också. Och jag kan inte tänka mig ett bättre sätt att börja arbetet med frihetsbegreppet än att ta tag i Aakvaags bok som både har teoretiskt djup och inbjuder till empiriska fortsättningar. Spännvidden inom frihetens fenomen utforskades som vi har sett redan av Blauner, men Aakvaag accentuerar och systematiserar denna vidd ännu mer.

Särskilt tankeväckande kanske Aakvaags löskoppling mellan frihet och lycka är; och den intima sammankopplingen mellan frihet och värdighet. För dem bland arbetslivsforskarna som tenderar att se värdighet och arbets*stillfredsställelse* som närmast synonyma, kan Aakvaags fokus på frihetens inre konflikter leda till nyttiga funderingar. Värdighetsbegreppet är förvisso ett bra redskap i kampen för bättre arbeten, men för att analysera det vanliga mänskliga predikamentet att samtidigt vara fri och otillfredsställd behövs också en frihetsdiskussion av till exempel Aakvaags slag.

Ytterligare en viktig poäng med frihetsbegreppet är att man "på köpet" får ett lättfattligt kontrastbegrepp – ofrihet. Att utarbeta en typologi över kontrasterande och arbetsrelaterade ofrihetskategorier skulle vara en god start om Aakvaags resonemang började tillämpas inom arbetslivsforskningen.

REFERENSER

- Aakvaag, G C (2013). *Frihet. Et essay om å leve sitt eget liv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Alfonsson, J (2020). *Alienation och arbete: unga behovsanställdas villkor i den flexibla kapitalismen*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Blauner, R (1964). *Alienation and freedom: the factory worker and his industry*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bergman, A & Karlsson, J C (2019). "There is no future for oldies": Sensing dignity and alienation in the cabin" i Furåker, B & Håkansson, K (2019). *Work orientations: Theoretical perspectives and empirical findings*. London: Routledge.
- Bolton, S (2007). "Dignity in and at work: Why it matters", I Bolton, S (ed.): *Dimensions of dignity at work*. London: Elsevier.
- Ezorsky, G (2007). *Freedom in the workplace?* Ithaca: Cornell University Press.
- Hodson, R (2001). *Dignity at work*. New York: Cambridge University Press.
- Human Relations (2020). "Human Relations special issue call for papers: Freedom, work and organizations in the 21st century: Freedom for whom and for whose purpose?". *Human Relations*, vol. 73, 7, s. 1041-1046.
- Karasek R & Theorell, T (1990). *Healthy work: Stress, productivity, and the reconstruction of working life*. New York: Basic books.
- Karlsson, J C (2012). *Organizational misbehaviour in the workplace: narratives of dignity and resistance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Trist, E & Bamforth, K (1951). "Some social and psychological consequences of the longwall method of coal getting": An examination of the psychological situation and defences of a work group in relation to the social structure and technological content of the work system *Human Relations*, vol. 4, 3, s. 3-38.

ABSTRACT

This article points out the importance of the concept of freedom in work life studies. Gunnar C. Aakvaag's typology of freedom is considered as a valuable point of departure in empirical studies. In connection to the introduction of Aakvaag's ideas, his typology is related to Blauner's classical study on freedom in the workplace.

Keywords: freedom, Aakvaag, Blauner